

ציון שבחלביה – דימויים ציוניים ונופי הארץ בבית הכנסת החלבי שבשכונת נחלת ציון

נירית שלו-כליפא

בית הכנסת עֶדָס של העדה החלבית בשכונת נחלת ציון שבירושלים נוסד בשנת תרס"א (1901).¹ זמן קצר לאחר חנוכת בית הכנסת הותקן בו ארון קודש מעשה תשבץ דמשקאי, ובחודש חשוון תרע"ג (בנובמבר 1912) הושלמה עבודת ציור מונומנטלית על קירות בית הכנסת ותקרתו, מעשה ידיו של יעקב שטרק, אמן 'בצלאל'.

בדיון זה² ייבחן מכלול העיטורים של בית הכנסת ורהיטיו בעשור הראשון להיווסדו בשני מישורים: האחד כראי לתפיסת הקהילה החלבית את מעמדה ואת ייחודה בירושלים ולשילובה של תפיסה זו במסר אמנותי – ציוני ומקומי. במישור האחר ייבחנו העיטורים כעדות להתפתחות נתיב האמנות בתנועה הציונית – נתיב שהתוו הפרופ' בוריס שץ ואמני 'בצלאל' בראשית דרכו של המוסד. (תמונה 1).

בית הכנסת עדס בשכונת נחלת ציון

נחלת ציון נוסדה בראשית שנות התשעים של המאה התשע־עשרה. מרכזה של השכונה היה ברחוב באר שבע של היום. בסמטה הרחבה מרוכזים בתי הכנסת השכונתיים והיו בו גם בורות המים והתנור.³

השפעה מכרעת על בניית השכונה ועל התפתחותה הייתה לאברהם אלברט ענתבי (1869-1919), יליד דמשק, שהתחנך במוסדות 'כל ישראל חברים' (להלן: כ"ח)

- 1 בעניין שנת הקמתו של בית הכנסת עדס, ראו הערה 5.
- 2 על אודות שכונת נחלת ציון ובית הכנסת ועיטוריו פורסם: נ' שלו-כליפא, נחלאות בלב עיר, ירושלים תשס"ג, עמ' 281-289; ש' זנגלביץ, 'אמן האותיות העבריות', עת־מול, כו, 6 [158] (תשס"א), עמ' 27-28.
- 3 לאחר מלחמת העצמאות ובמשך עשורים אחדים נקרא הרחוב: בית־אל. שלו-כליפא, שם, עמ' 273-280. 'בן־אריה, עיר בראי התקופה: ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 277.

שבפריז. משנת 1897 שימש ענתבי בתפקיד מנהל כ"ח והיה גם נציג יק"א בירושלים. בעזרת בנק יק"א סייע ענתבי לפועלים ולאומנים לרכוש דירות בתשלומים ולהשתכן בשכונת נחלת ציון.

בשלהי המאה התשע-עשרה הגיעו לירושלים משפחות מהעיר חלב ונמנו עם מקימי נחלת ציון. בני העדה החלבית התבלטו מאוד בשכונה שכונתה לעתים 'חלבייה', אם כי התגוררו בה גם רבים מבני העדות האחרות.

יצחק בן-צבי העיד שלפני מלחמת העולם הראשונה הוסיפו להגיע לארץ יהודים רבים מחלב, והוא מנה כאלף נפשות מבני העדה. לאחר המלחמה גבר זרם העולים, ובירושלים בלבד היו כאלף ושמונה מאות עולים מחלב. מרביתם התפרנסו ממסחר וממלאכה. בקרב העולים היו משכילים, בוגרי בתי הספר היהודיים בסוריה, ועם הגיעם לירושלים השתלבו בעמדות פקידות וניהול גבוהות.⁴

לוח שיש גדול על קיר הבית מספר כי את הקמת בית הכנסת יזמו יוסף יצחק עדס ועובדיה יאשיהו עדס לזכר יצחק עדס ויאשיהו עדס, והקדישו אותו לקהילה קדושה חלביה בשכונת נחלת ציון בשנת 1905. השנה הנזכרת בכתובת אינה השנה המצוינת על הדלת, וייתכן שהיא שנת חנוכת הבית.⁵

בית הכנסת הוקם בזכות תרומתה של משפחת עדס האמידה מחלב, להיות מרכז לבני הקהילה בירושלים, ונושא את שם המשפחה⁶ שהוציאה מתוכה חכמים, למדנים וגבירים בעלי ממון. בראשית המאה העשרים נפוצו בני המשפחה בערי סוריה, בארץ ישראל, במצרים, בתורכיה, בבגדד וגם בארצות הברית. יוסף יצחק עדס, הנזכר בכתובת ההקדשה, היה גביר בירושלים ואף נמנה עם היהודים המעטים שהיו חברים במועצת העירייה התורכית בראשית המאה העשרים⁷ (תמונה 2).

פרי הארץ ומעשה תשבץ – רהיטי בית הכנסת ועיטוריו

לכל אורכו של הקיר המזרחי קבוע ההיכל, ארון הקודש, עשוי עץ אגוז משובץ בצדפת הפנינה, מלאכת מחשבת דמשקאית. עבודת גילוף עץ ושיבוץ בצדף או בעצם היא אמנות נפוצה בעולם המוסלמי ובמאה התשע-עשרה פעלו בסוריה סדנאות אמנים שהתמחו במלאכה זו שהייתה למופת אמנותי מקומי.⁸

4 ' בן-צבי, שבטי ישראל בירושלים, ירושלים תרצ"ו, עמ' 92.
 5 שנת ההקמה של בית הכנסת מתנוססת על חזיתו. ואולם, כתובת ההקדשה הקבועה בפתח בית הכנסת מציינת את שנת: כי ה' הוא יבנה ביתו מ"ב אמן לפ"ק, שהיא שנת 1905.
 6 ד' סיטון, סיפורה של שכונה, ירושלים תשל"ח, עמ' 265.
 7 בן-אריה (לעיל, הערה 3), עמ' 485.
 8 ר' חסון, רהיטים מעשה תשבץ מדמשק (קטלוג תערוכה במוזאון לאמנות האסלאם יד לא. מאיר), ירושלים תשס"א, עמ' 4.

זקני בית הכנסת נהגו לספר כי חלקי הארון נעשו בסוריה והובאו על גבי בהמות לבית הכנסת בירושלים. ההיכל מעוטר בדוגמאות של תשליבים גאומטריים ובערבסקות. על הדלתות מופיע דגם של יצורים מכונפים עשויים בקו סכמטי, ניצבים על ארון מוכתר הנישא על גלגלים. גם התיבה (הבימה) המקורית הייתה עשויה תשבצי עץ. באמצע המאה העשרים נעשו שיפוצים בבית הכנסת והיא הוחלפה בכימת שיש. בסוף שנת 2000 תוקנו הריטי בית הכנסת ושוחזרו בידי המעצב והאמן יגאל תמיר, בן השכונה. כדי לשפץ את הארון, שמאות פיסות צָדָף נשרו ממנו, הובאו במיוחד צדפים שמקורם בים סוף והם הודבקו בדבק שרף בעבודת שחזור קפדנית⁹ (תמונות 3, א3, ב3, ג3).

מעל הארון, משני צדדיו, מצוירת כתובת בזו הלשון: 'עבודת הציור מוקדשת לבית הכנסת מהצייר יעקב שטרק בצלאל עיה"ק [עיר הקודש] ירוש'תו [ירושלים תיבנה ותיכונן]'. בשני מדליונים קטנים מצוינים החודש 'חשוון' והשנה 'תרע"ג'. כתובת ההקדשה כתובה בשני מדליונים ושלוכה בציור קיר הנראה כיום בחלקם העליון של שלושה קירות: הדרומי, הצפוני והמזרחי. בית הכנסת עוטר כולו בציורים, אך רק מקצתם גלויים כיום לעין. בחלק התחתון של הקירות היה ציור של עיטורי רימונים. גם תקרת העץ הייתה מצוירת. בתוך מסגרת רבועה שממרכזה משתלשלת שרשרת המנורה, עדיין נראים שרידי ציור ובו שמים זרועי כוכבים, כנהוג בכתי תפילה רבים. בפניות הריבוע מצוירות מנורות.

הקיר המערבי בעזרת הנשים צבוע כיום בצבע שמן ירקרק אך אפשר להבחין שמתחת לצבע ניכרים קווי המתאר של עיטור קודם. היצירה הנראית כיום לעין בבית הכנסת אינה שלמה עקב שיפוצים ותיקונים שנעשו בלא שימת לב במשך המאה העשרים. אך גם במצבה הנוכחי עודנה עבודה נדירה בממדיה ובאיכותה של יעקב שטרק, אמן מראשוני 'בצלאל'.¹⁰

אמן בארץ העבריים — יעקב שטרק ויצירתו

יעקב שטרק עלה מגליציה לארץ ישראל בשנת 1905 בהיותו כבן 24. עם הקמת 'בצלאל' בשנת 1906 הוא נמנה עם ראשוני התלמידים ולאחר כשלוש שנים הצטרף לסגל המורים. התמחותו העיקרית המתועדת בעבודות ששרדו הייתה קליגרפיה, עיצוב האותיות וכתיבתן. ואולם הוא עסק רבות גם בציור גלויות, איורים לכתבי עת וספרים ותוויות Ex-Libris (תמונות 4, 5). כרבים מתלמידי 'בצלאל' נאבק שטרק במחסור ובעוני בימים הקשים של שלהי השלטון העות'מאני. הוא נדד בין דירות וחמק מפני בעלי מכולות שדרשו פירעון חובות. שטרק התגורר זמן-מה בנחלת שבעה ובשנת

9 ריאיון עם יגאל תמיר, ירושלים 24 בינואר 2001.

10 נ' שילה-כהן (עורכת), בצלאל של שָׁךְ 1906-1929, ירושלים תשמ"ג, עמ' 356. על שטרק ועל מיומנותו ראו: ח' בן-יהודה, המנגינה, ההשקפה, ט' בטבת, שנת אלף תתל"ח, גיליון כה עמ' 2-3.

1911 נשא לאישה את הניה בן יעקב.¹¹ בכרזה שהפיץ שטרק בשנת 1912 הוא מעיד על כישוריו ותחומי עבודתו ('לפנים) מנהל המחלקה לדוגמאות של מלאכות אמנותיות וליטוגרפיה בצלאל, ציר של דקורציות אמנותיות... חבר ל"קלוב הציירים" בצלאל בירושלים. חבר לאגודה האמנותית הגרמנית לקשוטי ספרים בברלין... מקבל עבודות קישוט וציור בבתי תפילה, אולמים וכדו'.¹²

נסיבות עבודתו בבית הכנסת עדס אינן ידועות דיין, אך ידוע שבאותה העת התגורר בשכונת נחלת ציון, ברחוב שילה, בביתו של שלום תם. את מלאכת הציור גדולת הממדים בבית הכנסת עדס עשה בהתנדבות, למעט עלויות החומרים.¹³ נָקַל לשער שיצירה גדולה כל כך הייתה בגדר הזדמנות פז לאמן הצעיר, והועילה גם לבאי בית הכנסת ופרנסיו שקיבלוה בלי לשלם בעדה — וכך יצאו שני הצדדים נשכרים (תמונה 6). על ייחודה של עבודה גדולה זו והזכות לבצעה אפשר ללמוד ממודעה שהתפרסמה בעיתון האור בחודש חשוון תרע"ג (נובמבר 1912). בעת ששטרק עמד לסיים את עבודתו בבית הכנסת עדס, רגשו הרוחות בירושלים בנושא ציירי הקיר ואיכות עבודתם והוקמה 'אגודת ציירים וצובעים בירושלים' ש'שמה לה למטרה, מלבד העזרה העצמית וסיוע חברים, לפתח את הרגש האמנותי של היופי בין היהודים בעירנו'.¹⁴ כניסתם לתחום של ציירים לא מיומנים היא שעוררה את זעמם של הציירים והצבעים מייסדי האגודה:

זה כמה שנכנסו לחוג הציירות והצביעה בעלי מלאכה שאינם מומחים כלל במקצוע זה, והם, מלבד שיתחרו עם האומנים היודעים היטב את מקצועם הנה הם מקלקלים גם את הטעם של אחינו יושבי ירושלים, ותחת מראות פאר ונוי רגילות עינינו לראות תמונות וציורים חסרי טעם ומושחתי מראה... ירושלים הבנויה מחדש צריכה להיות נאה בכל, גם בפנים וגם בחוץ. הכל צריך להיות מצויר ומקושט בטעם ובחן, באופן שיהיה חותם האמנות ניכר.¹⁵

11 אחר קורותיו של שטרק התחקה עמיתי, שלמה זנגלביץ, בן השכונה נחלת ציון. עיינו: זנגלביץ (לעיל, הערה 2), וגם: ש' זנגלביץ, 'צעירים מלאי תקוות ו'אחד המכבים של זמננו', עת-מול [186] (תשס"ו), עמ' 14-17. תודתי לו על שיתוף הפעולה במחקר על בית הכנסת עדס ועל שהעמיד לרשותי את המידע על יעקב שטרק וקורותיו. על חתונתם של הניה בן יעקב ויעקב שטרק: מודעה מיום י"א באב תר"ע, האחדות, מס' 2, שנה ראשונה, ירושלים.

12 'יעקב שטרק בצלאל ירושלים' כרזה, ביסל"א, כ"י (1975) V.

13 זנגלביץ, 'אמן האותיות העבריות' שם.

14 'אגודת ציירים וצובעים בירושלים', האור כ"ג חשוון תרע"ג (3 בנובמבר 1912) גיליון לו (36), עמ' 3.

15 האור, שם.

עבודתו האמנותית של שטרק נגדעה שנים אחדות לאחר שסיים את עבודתו בבית הכנסת עדס, כשהיה בדמי ימיו. בסתיו 1915, בימי מלחמת העולם הראשונה, הוא חלה בטיפוס ובדלקת ריאות ומת. הספידו 'איש ירושלים' בעיתון 'החרות':

ומת [שטרק] כמו שמתים עתה רבים אחרים בירושלים — לא מרעב (הלוא אנחנו רחמנים בני רחמנים), אבל מכלכלה בלתי מספיקה המכשירה את הגוף לקבל כל מחלה.¹⁶

אבן פינה לסגנון העברי — דימויים ציוניים בציורי בית הכנסת

ביצירתו של שטרק בבית הכנסת עדס בולטים סמלים שאימצה התנועה הציונית משנותיה הראשונות: מנורה, מגן דוד ואותיות עבריות. בחיבור האוטופי 'ירושלים הבנויה' שכתב בוריס שץ בשנת תרע"ח (1918) הוא מתאר את שנות היצירה הראשונות ב'בצלאל':

בצלאל היה מקורי גם בהיותו בחיתולי-הילדות. מתוך הצורות המקוריות המעטות שהיו לנו בימים ההם: אותיות, מנורה, מגן דוד ביקשו ליצור דבר מה, למצוא קו עברי מקורי, להניח אבן פינה לסגנון העברי.¹⁷

חוקר האמנות גדעון עפרת ציין בכתיבתו על אודות אמני 'בצלאל' שאת שני הסמלים הציוניים האלה כבר שילב האמן אפרים משה ליליין, שהיה מקור להשראה לאמני 'בצלאל'. עפרת מוסיף ששטרק, מראשוני התלמידים והמורים במוסד, היה אחד ממשכי דרכו האמנותית של ליליין ומנושאי המסורת של סגנון היוגנדשטיל ב'בצלאל'.¹⁸ ראוי לבחון את עבודתו הטיפוגרפית של שטרק בהשוואה ליצירתו של שלמה ידידה זלנפרייד, שנחשב לחלוץ אמני הטיפוגרפיה העברית. זלנפרייד החל את עבודתו בהונגריה ב-1899 ורק לאחר מלחמת העולם הראשונה עלה ארצה והתיישב בירושלים. רבי בנימין כתב אודותיו: 'אותיות פורחות והוא תפשו וקשטן, וקשט בהן ויצר לו סגנונו הוא, ואצבעותיו פזו וחרט וחקקו, ונוצרה מסכת קישוטים אשר אחדות תלין בה, צורות קבועות, צורות למופת, כמראה אשר תראה ברוחב נפש ובעין טובה'.¹⁹ עבודתו הטיפוגרפית של זלנפרייד קדמה לזו של שטרק והקבילה לה ביצירת מערכות קישוטיות, תשליכים, מסגרות ומשטחים, שהאות העברית וצירופי אותיות משולבים בה במארג

16 החירות, 14.10.1915, עמ' 2.

17 ב' שץ, 'ירושלים הבנויה', תרפ"ד, עמ' 35.

18 ג' עפרת, על הארץ, כרך א', תל-אביב תשנ"ג, עמ' 201-203. ליליין שהה זמן קצר בבצלאל בשנת היווסדו אך סגנונו האמנותי השפיע רבות על האמנים ועל התלמידים במוסד עוד שנים אחר כך.

19 רבי בנימין, 'אמן-אומן' בתוך: קשוט עברי — זר קטן מציורי שלמה ידידה זלנפרייד, נאסף ע"י ידידיו ומקורביו למלאת חצי יובל לעבודתו האמנותי העברית, תרנ"ט-תרפ"ד, ירושלים, תרפ"ד, עמ' ד.

מורכב וחידיתי. זלנפרייד עשה שימוש במנורה ובמגני דוד ואולם עבודתו הייתה גרפית בעיקרה. יש לשער שגם אם לא נפגשו, היה שטרק מודע לעבודות אלה, הושפע מהן ופיתחן ביצירתו שלו (תמונות 7, 7א, 7ב).

הקיר מעוטר ברקע שבו חוזרים תשליכי מנורות ומגני דוד ובמרכזם פרחים. בקני כל מנורה בוערות שלהבות אש המתקבצות לקודקוד המרכזי התחתון של המגן דוד. בין המרכיבים משולבים פרחי פעמון או נבטים. לעתים מופיע שילוב של זוג מנורות וזוג מגני דוד. על דוגמת הרקע פרושים בצפיפות רכיבים רבים וצפיפותם היא כהד לדגמי הערבסקות, לדגמים הסימטריים והאינסופיים במסורת העיטור של המזרח. מסורת זו ניכרת היטב בגילופי ארון הקודש.

התשליב שיצר שטרק ממגן הדוד, המנורה והפרח הוא ראשוני בהופעתו ובממדיו, ומשמש מצע לתמונת עולם בזעיר אנפין שעל קירות בית התפילה (תמונות 8, 9).

בקונגרס הראשון בבזל בשנת 1897 אימצה התנועה הציונית את מגן הדוד לסמלה. המנורה היא סמל בעל משמעויות לאומיות וריבוניות מימי הבית השני. סמל זה קיבל משמעות מחודשת בעולם הסמלים הציוני.²⁰ את שני הסמלים האלה אימצו אמני 'בצלאל' לשמש להם כלי שרת בייצוגים החזותיים של האידאולוגיה הציונית. הפרחים הפשוטים השלובים בתוך מגני הדוד או כצורות מודגשות ומבודדות הם בעלי זיקה לדגמים הצמחיים שבאמנות המזרח, ובייחוד בשיחי התפילה ובטקסטילים, בכלי הקרמיקה המזוגגת ובאריחים. אמנות זו הגיעה ל'בצלאל' בעקיפין באמצעות עבודותיו האוריינטליסטיות של ויליאם מוריס, מייסד תנועת 'אמנות ואומנות' (Arts & Crafts). פרחי הארץ הם עיטור ונושא בעבודות 'בצלאל' רבות, ודגש מיוחד הושם על היכרות האמנים עם הצמחייה המקומית. היא הוצגה לפנייהם באוספי מוזאון 'בצלאל' שליקט בוריס שץ בדבקות כדי שישמשו אותם בתיאורי נוף הארץ.

בכל קיר מצוירים ארבעה סמלי שבטים במדליונים עגולים: בקיר הדרומי: ראובן – תלמים חרושים ושמש זורחת; שמעון – חרב וחומה; לוי – תבנית חושן; יהודה – ראש אריה.

בקיר המזרחי: יששכר – חמור גרם מיוצג באוכף ובשוט; זבולון – אנייה; סמלו של שבט דן: הנחש, 'שפיפון עלי דרך' נמחק מהמדליון לפני שנים רבות. ציור נחש בבתי כנסת היה שנוי במחלוקת דורות רבים.²¹ מסורת מקומית בבית הכנסת עדס מספרת כי באחד הימים ישבה אישה הרה בעזרת הנשים מול ציור הנחש. היא נמנמה קלות ולפתע נחו עיניה על הנחש המצויר מולה. האישה נבהלה כל כך עד שהפילה את ולדה. המתפללים מספרים כי לאחר האירוע נמחק הציור המאיים מהקיר. בקצה הקיר המזרחי מיוצג גם שבט נפתלי בראש איילה, סמל להיותו 'איילה שלוחה' (תמונה 10).

20 שילה-כהן (לעיל, הערה 10) עמ' 203.

21 י"ז כהנא, 'אמנות בית הכנסת בספרות הלכה' בתוך: בית הכנסת מאמרים ומסות, בעריכת המשרד לענייני דתות – מדינת ישראל ירושלים תשט"ו, עמ' רנט.

בקיר הצפוני: גד — אוהלים; אשר — עץ זית; יוסף — עץ תמר (יוסף מייצג כאן את שבטי בניו, מנשה ואפרים); ובנימין — יד אוחזת שלל.

מדליוני השבטים מוקפים עיטורים חוזרים בדגמי ענפים וגבעולים של יכולים ופרות שנתברכה בהם הארץ: זית, רימון, גפן, תאנה, שיבולים ועוד.

בין המדליונים מתפתל פסוק מישעיהו (נו, ז): 'וַיְהִיאוֹתִים אֶל בֵּית (במקור: הר) קָדְשִׁי וּשְׁמֵחָתִים בְּבֵית תְּפִילָתִי [עולותיהם וזבחיהם לרצון על מזבחי...]. כי בתי בית תפילה יקרא לכל העמים [נאום ה' מקבץ נְדָחֵי יִשְׂרָאֵל]'.²² שטרק שילב באותיות שעיצב את סגנון הערבסקה האסלמית מחד גיסא, ואת סגנון הטיפוגרפיה של הארנובו שרווח באירופה בראשית המאה מאידך גיסא.²³ האותיות העבריות קיבלו בעבודותיו של שטרק משמעות צורנית וסמלית חדשה עד כדי התעלמות מנוחות הקריאה. האותיות מפותלות ומסוגנות כל כך עד שהקריאה קשה גם למי ששולט היטב בשפה העברית.

בתחתית הציור קבועות מנורות נאון עגולות ומעליהן מצוירים סימניו של גלגל המזלות (הזודיאק) לפי סדר עונות השנה המתחיל בחודש ניסן. בקיר דרומי: טלה-שור, תאומים-סרטן, אריה-בתולה; בקיר צפוני: מאזניים-עקרב, קשת-גדי, דלי-דגים. גלגל המזלות מייצג את מחזוריות הטבע, הפיריון והברכה הנובעים מהסדר האלוהי, אין סופיים ונצחיים. הקבלתם של שנים-עשר השבטים, החודשים והמזלות מופיעה במקורות ומוכרת מעיטורים של בתי כנסת עוד בעת העתיקה. בשנת 1911, בד בבד עם עבודת שטרק בעדס, ציירו אמני 'בצלאל' בבית הכנסת 'החורבה' את סמלי השבטים 'בסגנון עברי' כפי שציין שץ בטרוננייתו שפורסמה בעיתון החירות, על השחתתם שם בידי דרשן בית הכנסת.²⁴

חלקם התחתון של הקירות צבוע כבר שנים רבות ובעת האחרונה כוסה שוב בצבע חום בדוגמה חדשה. בשני מקומות מאחורי לוחות ההקדשה נראתה טרם הצביעה האחרונה הדוגמה המקורית שצייר שטרק: ענפי רימונים נושאי פרי ופרחים — סמל לפיריון (תמונה 11).

ציון שבחלביה — משמעות התכנית העיטורית בבית הכנסת

אם כן, כיצד ראוי לקרוא את מכלול תכנית העיטור של בית הכנסת? בני הקהילה החלבית בירושלים יזמו את בנייתו של ארון הקודש בעבודת תשבץ ממיטב האמנות המקומית הסורית הגבוהה. הדגמים האין הסימטריה והסדר המאפיינים את

22 שני חלקי פסוק שבמקור אינם רצופים, ישעיהו נו ז.

23 שילה-כהן (לעיל, הערה 10) עמ' 203.

24 זנגלביץ, אמן האותיות העבריות, שם. במכתב בכתב ידו של יעקב קנטרוביץ, מנהל מחלקת השטיחים ב'בצלאל'. הוא מתאר כיצד עבדו אנשי 'בצלאל' ב'חורבה' וכיצד באחד הבקרים, כאשר הגיעו לעבודתם מצאו את מכלי הצבעים מרוקנים מתכולתם. המכתב שמור באוסף יצחק אינהורן, תל-אביב. תודתי לו על שהעמיד מידע זה לרשותי.

האמנות המוסלמית ונושאים מסר מונותאיסטי צרוף יכולים להיות מאומצים בנקל לעיטור בתי כנסת. ואולם עיקר ענייננו בהצהרה ברורה של בני עדת חלב על מוצאם, ייחודם וייחוסם, ואת כל אלו הם נושאים אל מקום מושבם החדש-ישן בירושלים.

יעקב שטרק שהגיע לכאורה מתרבות אמנותית שונה לחלוטין, אימץ בהתלהבות את סגנון האמנות המזרחית, שכן שיקפה בעיניו את המקומי והאותנטי. הוא השתמש בסגנון זה ליצור בקירות בית הכנסת איקונוגרפיה ציונית ומקומית באמצעות 'רשימת מלאי' של סמלים חזותיים. עבודתו נוצרה בתוך מסורת העיטור של בתי הכנסת, כפי שהכירה מפולין, מולדתו ואשר הייתה מקובלת על פרנסי בית הכנסת, מזמיני העבודה. ואולם, לתוך המסורת היהודית הדתית נוצקו משמעויות חדשות בעלות זיקה לארץ, לנוף המקומי ולמזרח כאחד. השילוב של גלגל המזלות המציין את עונות השנה, פירות הארץ ותנובתה וסמליהם של שבטי ישראל נושא את המסר של שיבת ישראל לארצו. השבטים השבים לארץ נקשרים אליה, אל נופיה ואל עונותיה כבעבר האידילי של ימי המקרא. הפסוק ששובש ונכתב 'אל בית קודשי' במקום 'מהר קדשי', מרמז על בית במובנו הרחב, הלאומי — ביתו של העם וכד כבוד תואם גם לתיאור הבית עצמו, בית הכנסת, שהוא מקדש המעט של הקהילה. מהפסוק הושמט החלק המתאר את פולחן הקרבת הקרבנות.

השיבה אל הסמלים המקראיים ואל ימי העבר בזמן שעם ישראל שוכן בארץ ישראל הייתה אופיינית לתפיסה 'בצלאלית' מובהקת מבית מדרשו של פרופ' בוריס שץ ליצירת 'סגנון יהודי ארץ ישראלי ייחודי', כלשונו.²⁵

שילובן של שתי היצירות, ארון הקודש וציור הקיר, בבית הכנסת השוכן בירושלים החדשה יוצר מכלול של אמנות מקומית רבת סמלים ומשמעויות, נדיר באיכותו ובממדי. תמציתה של אמנות זו מאַרְרִיץ (ארם צובא) לארץ (ישראל). הדיון ביצירתו של שטרק בבית הכנסת עדס אינו שלם מאחר שחלקה הארי עדיין נחבא מתחת לשכבות הצבע המאוחרות.

* * *

בעת הורדת מאמר זה לדפוס (ינואר 2009) נודע כי פרנסי בית הכנסת יזמו עבודת שחזור מקיפה לציור הקיר של שטרק. הדבר נעשה ללא פיקוח מקצועי מתאים בידי צייר שהעתיק את הציור המקורי וכיסה אותו. לדאבון לב, גרמה עבודתו לאבדן מראה היצירה הנדירה ואולי אף לנוק בלתי הפיך. בימים אלה ממש עוסקים גורמי השימור בעיריית ירושלים²⁶ בניסיון לברר אם ניתן יהיה להציל את העבודה המונומנטלית, לחשוף אותה ולהציגה בצורה נאותה לציבור.

25 מתוך תזכיר שכתב בוריס שץ, אצל: ב' גולדמן אידה, זאב רבן סימבוליסט עברי, ירושלים ותל-אביב 2001, עמ' 85.

26 בשיתוף המועצה לשימור אתרים ומבני התיישבות, מכון בן-צבי, איגוד הרסטורטורים ומוזיאון ישראל.